

Turk xoqonligida davlat boshqaruvi

Mahammadjonova Zamira Abdusamatovna

Andijon viloyati Ulug'nor tumani 19-umumiy
o'rta ta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Muallif tarix fani o'qituvchisi sifatida Turk xoqonligi va undagi davlat boshqaruvi haqida fikr yuritadi. Maqola muallifi fikrlarini tarixiy faktlar bilan dalillashga harakat qilgan. Maqolada Turk xoqonligining davlat boshqaruvi xususida batafsil ma'lumot berishga harakat qilgan.

Kalit so'zlar: Turk xoqonligi, xoqon, davlatchilik markazi, Yabg'u, Sug'd, ixshid, Toxariston, malikshoh, Chabish, monarx.

Turk xoqonligida davlatning oliy hukmdori “xoqon” unvoniga ega bo'lgan. Xitoy manbalari ma'lumotlariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim o'tkazishgan. Ya'ni, amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh yurishi bo'ylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug'lab turganlar. So'ngra xonni otga o'tqazib, bo'yniga ipak mato bog'laganlar va undan “Siz necha yil xon bo'lmoqchisiz?” deb so'raganlar. U necha yil xon bo'lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha, turklarning tasavvuriga ko'ra, davlatchilikning markazi, davlatni o'z qo'lida birlashtiruvchi shaxs xoqon hisoblangan. Boshqaruvda xoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo'lib u uchta kuch - osmon (tangri), yer-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

Xoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor “Yabg'u” (Bahodir) bo'lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo, yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Turk xoqonligi taxtiga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo'lgan uluslarga bo'linish tizimiga

asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko`ra taxt aksariyat hollarda otadan o`g`ilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyanga meros qolar edi. Taxt merosxo`ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. Shahzodalar to taxtga o`tirgunlariga qadar o`zlariga berilgan uluslarni boshqarib turganlar. O`rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, xoqonning nazoratchisi – “tudun”deb atalgan. Turk hoqonligi konfederativ davlat bo`lgan. Turkiylar o`z yurti va davlatini “el” deb atashgan. Birinchi turk xoqoni Buminxon elxon unvoniga ega bo`lganligi bejiz emas.

Xoqonlik tarkibidagi ko`plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan ma`lum miqdordagi soliqlar va o`lponlarni o`z vaqtida yig`ib olish maqsadida xoqonlikda maxsus ma`muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan edi.

Davlatni boshqarishda xoqonga uning yaqin qarindoshlari, eng avvalo, hukmron sulola a`zolari va ular tomonidan barpo etilgan boshqaruv tizimi yordam berar edi. Qadimgi turkiy bitiklarga ko`ra u 4 ga bo`lingan: qarindoshlar; xoqonga ittifoqdosh bo`lgan qabila va xalqlar; xoqonning o`ng tomonida o`tiruvchi amaldorlar va ma`muriy xodimlar, xoqonning chap tomonidan joy olgan amaldorlar va ma`muriy xodimlar. Xoqonning qarindoshlari- o`g`illari, amakisi, jiyanalari va og`a-inilariga tegin unvoni berilgan. Xitoy manbalarining ma`lumot berishicha, qadimgi turk davlatidagi mansablarning asosiy shtati 28 ta bo`lgan, bunda ularning faqat 5 tasi oliy mansabdor hisoblangan: Exu (yabg`u), She (shad), Dele (teginlar), Silifa (eltabarlar) va Tutunfa (tudunlar). Qolgan 23 kichik amaldorlardan iborat bo`lgan. Barcha mansablar meros qilib qoldirilar edi.

Turk xoqonligi davlatining asosini yer bilan birga xalq tashkil etar edi. O`z davrida O`rta Osiyoda davlatchilikning mustaqil va an`anaviy shakllarini rivojlantirgan turkiylar davlati mavjud jamiyatning muayyan ijtimoiy tuzilmalariga va qadimgi turklarning davlat tomonidan tashkil etilgan hamda nazorat qilinadigan xo`jalik faoliyatiga tayanar edi. Tarixiy adabiyotlarda berilishicha, bu faoliyatning asosini ko`chmanchi chorvachilik tashkil etgan. Chorvador turklarda urug`-qabilachilik an`analari nihoyatda kuchli bo`lib, qabila va urug

jamoalarining asosi katta oilalardan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi chorvadorlar xalq ommasini turklar "budun" yoki "qora budun" deb atashgan.

Turklardagi qabila va urug jamoalarining katta oilalarida uy qullari ham mavjud bo'lar edi. Qullarning ko'payishi bilan sinfiy munosabatlar tarkib topa boshlagan.

Lekin qulchilik ijtimoiy hayotga keng kirib kelmagan. Shu bois bo'lsa kerakki, manbalar xoqonlikda qullar mehnatidan keng foydalanish haqida amalda hech qanday ma'lumot bermaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ko'proq ayollar mexnatidan foydalanilgan va qullar asosan uy ishlari bilan shug'ullanishgan.

Ko'pincha jamoada ayollar qul qilib olib ketilar edi. Lekin, qul ayollardan ham og'ir ishlarda foydalanilmay, balki uy-ro'zgor ishlarida ishlatilinar edi. Qul erkakmi, ayolmi baribir qochib ketavergan. Qochgan qul ta'qib qilinmagan va uning uchun hech kim tovon to'lamagan. Turk xoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va bosh.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada erkinlik berilgan. Shuning uchun ham Farg'ona, Sug'd, Shosh, Toxariston, Xorazm va boshqa mulklardagi boshqaruv tartibi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. Misol uchun, Sug'd va Farg'onada oliy hukmdor -ixshid, Toxaristonda - malikshoh, Xorazmda -xorazmshoh, Keshda - ixrid, Buxoroda - xudot, Ustrushonada - afshin, Choch va Iloqda -budun deb atalgan.

Turk xoqonligi davrida Sug'd hududlariga hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan yerlar kirgan. Buxoro esa, VII asrdan boshlab mustaqil mulklar ittifoqidan iborat bo'lgan. Sug'dning mahalliy hokimlari ayrim vaqtlarda Choch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari birlashar edilar. Bunday yirik siyosiy birlashmalar ma'lum muddatlarda yirik shaharlarda o'z qurultoylarini o'tkazib turganlar.

Farg'ona Sug'd siyosiy ittifoqiga kirmagan bo'lib, u alohida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan bo'lib, Farg'onaliklar Tyanshan xalqlari bilan o'zaro aloqada bo'lganlar.

Xorazm boshqa mulklarga nisbatan ancha mustaqil edi. Mamlakatni Afrig'iylar sulolasiga mansub podsholar boshqarib turgan.

Ta'kidlash lozimki, Turk xoqonligi ma'lum darajada to'liq ishlab chiqilgan jinoiy qonunchilikka ega bo'lgan. Sodir etilgan jinoyat uchun jazoning asosiy turlari - qatl etish, odam a'zolarini kesib tashlash, zararni to'lash, mol-mulk tarzida tovon to'lashdan iborat edi. Misol uchun, manbalarning ma'lumot berishicha, o'lim jazosi davlatga qarshi jinoyatlar uchun (isyon ko'tarish, sotqinlik) hamda nohaq yoki qasddan odam o'ldirganlik uchun berilgan. O'g'irlik qilgan yoki buzuqlik qilgan shaxsning qo'li yoki oyog'i kesilgan. Shaxsga qarshi qaratilgan boshqa jinoyatlar yetkazilgan zararni o'n barobar qilib to'lash, jarohat yetkazgani yoxud mayib qilgani uchun mol-mulk tarzida tovon to'lash, qizi, xotinini qullikka berish, suyagini sindirganlik uchun esa ot berish yo'li bilan jazolanardi.

O'rta Osiyoni ma'lum hududini o'z ichiga olgan G'arbiy Turk xoqonligi ilk feodal monarxiyasi shaklida idora etiluvchi davlat sifatida tashkil topgan. Bu davlat nisbatan yagona hisoblangan, lekin uning hududi bir necha podsholiklarga bo'linib ketgan, ularning orasidagi aloqalar unchalik mustahkam bo'lmagan. Shu sababli G'arbiy Turk hoqonligini qat'iy markazlashgan davlat deya olmaymiz. G'arbiy Turk xoqonligini monarxiya shaklidagi davlat bo'lib, uning tepasida xoqon turgan. Xoqonga oliy qonun chiqarish hokimiyati tegishli bo'lgan. Mahalliy mayda hukmdorlar xoqonga bo'ysunib, unga soliqlar to'lab turar va hadyalar yuborar edilar. Bunday soliqlarning, bojlarning miqdori va boshqalar haqida xoqonning amr-farmonlari bo'lganligi tabiiy. Lekin bular bizgacha yetib kelgan emas. Ijro etuvchi hokimiyat ham xoqon qo'lida bo'lgan. Uning o'zi ma'muriyat boshlig'i edi. Xoqon harbiy kuchlarining tepasida turib, urushlarda u shaxsan o'zi qo'shnlarni boshqarib turgan. Xoqon monarx hisoblansa ham davlat ishlarini o'ziga yaqin maslahatsiz yakka o'zi hal qila olmagan. Uning atrofini qarindosh-urug'lardan iborat bir guruh oqsuyaklar o'rab turgan va unga maslahatlar berib turgan. Bu o'ziga xos kengash bo'lib, u hech qanday huquqiy hujjat bilan rasmiylashtirilmagan edi. Bundan tashqari G'arbiy Turk xoqonligida, Sharqiy Turk

xoqonligidagi singari xoqon tomonidan qurultoylar zadogonlar yigilishlari chaqirilib turgan. Ularda eng muhim davlat masalalari urush va tinchlik, o`zaro nizo-advatlarga oid va boshqa shu kabi masalalar muhokama qilingan. Qurultoylar xoqon faoliyatini yo`naltirib turgan. Mahalliy joylarda hokimiyat qabila boshliqlari qo`lida bo`lgan. G`arbiy Turk xoqonligida 10 ta qabila yashab, ular 2 ta raqobatchi guruhga bo`linganlar. Har birining o`z qabila oqsoqoli bo`lgan edi. VI asrda Zarafshon, Qashqadaryo, Amudaryo havzalarida 9 ta alohida o`lka mavjud bo`lgan. Bular: Samarqand, Kesh, (Shaxrisabz, Naxshab, Qarshi yaqinida) Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy edi. Ularning tepasida podshohlar turgan. Eng katta podshohlik Samarqand podshohligi hisoblangan. Manbalar shuni ko`rsatadiki, O`rta Osiyo knazliklarining qurultoyi Xorazmda chaqirilib, unda ular o`rtasida o`zaro ittifoq tuzilgan. Bu ittifoqqa faqat Termiz Toxariston va Farg`ona kirmagan. Ularning o`z knazlari bo`lib, mustaqil davlat bo`lganlar.

Shunday qilib, Turk xoqonligi tarkibida O`zbekiston hududida juda ko`p katta-kichik davlatlar bo`lib, ularning mahalliy sulolarning vakillari idora etar edilar. Turk xonligi qo`shini otliqlaridan va piyoda askarlardan iborat bo`lib, otliqlarni oqsuyaklarning vakillari, piyodalari esa oddiy xalq tashkil etgan. Xoqon va mahalliy boshliqlar o`zlarining shaxsiy gvardiyasiga ham ega bo`lganlar. Turk xoqonligining huquq tizimi haqida bir-bir ma`lumotlar saqlanib qolmagan. Faqat shuni aytish kerakki, u O`zbekiston hududida asosan odat huquqi amal qilib kelgan. Umumdavlat qonunchiligi bo`lmagan. Chunki Turk xoqonligi markazlashgan davlat emas edi. U bir necha mayda knazliklarga bo`linib ketgan va ular orasidagi aloqalar juda zaif bo`lgan. (Shu sababli butun xoqonlikda yagona huquqiy tizim bo`lishi ham mumkin emas edi).

Xoqon -Turk xoqonligida ushbu unvon oliy unvon hisoblanib bu unvon ostida oliy hokimiyatni markazdan boshqarganini ko`rishimiz mumkin. Avvalo "xoqon" unvoni Sharqiy Turk xoqonligida ishlatilgan bo`lsa keyinchalik G`arbiy Turk xoqonligida ham qo`llanganligini ko`rishimiz mumkin. G`arbiy Turk xoqonligida xoqonlikka o`tish davri uch bosqichda amalga oshiriladi.

I bosqich: “Yabg’ulik” VI asr 60-yillarning boshi va so’ngi choragi davrida bo’lgan;

II bosqich: “Yabg’u-xoqonlik” VI asr oxiri VII asr 30-yillari davomida shakllanganligini ko’rishimiz mumkin.

III bosqich: “Xoqonlik” VII asrning 30- yillaridan to VIII asrning 2- choragigacha davom etib kelgan.

Teginlar – “shahzoda” (xoqonlik xonadoniga mansub) kishilarga va Ashina qabilasi va urug’idan bo’lgan shahzodalarga berilgan, ular voha ustidan nazoratni o’rnatgan.

Tudunlar – “noib” (biror elning yoki vassallar ustidan nazorat qilish va soliq yig’imlarini amalga oshirishni tashkil etishga mas’ul).

Tarxon – “imtiyozli harbiy amaldor” (xoqonlarning joylardagi mas’ul vakili) Tun yabg’u-xoqon (618-630) davrida kelgan Xitoy sayyohi Syuan Szyan hayratlangan voqealardan birida shunday deydi: “Xoqonning atrofida ipak chakmon kiygan va sochlari o’rilgan 200 ga yaqin “da-gan” (tarxon) deb ataluvchi sarkardalar joy olishgandi.”

Chabish – “lashkarboshi” (qo’shin noziri) hisoblangan.

Eltabir – “noib” bir elning boshqaruvchisi yoki harbiy unvon.

Barluq – sud ishlari va fuqarolarning ustidan qonunning bajarilishi ustidan nazoratni o’rnatgan.

Damochi – “tamg’achi” Xitoy sayyohi Syuan Szyan Sharqiy Turkistonning vassal hukmdorlar xatlarini xoqonga bergan paytda xoqon xatlarni diqqat bilan kuzatgan va ko’zdan kechirib ularni “damochi” (tamg’achi) deb ataluvchi kishiga saqlash uchun topshirganini yozadi. Bu ma’lumot xoqonlikda konsileriya - devon xizmati mavjud bo’lganidan darak beradi.

To’n yabg’u hukmronligi davrida amalda mustaqil bo’lgan O’rta Osiyo davlatlari ustidan nisbatan qattiq siyosiy nazorat o’rnatiladi. Chunki bu davlatlarning vassalligi faqat o’lpon to’lash bilan chegaralanar edi. Isfijobdan Toshkent vohasigacha, shimolda Janubiy Afg’oniston va shimoli-g’arbiy Pokistongacha bo’lgan hududlarga xoqon To’n yabg’uning ishonchli vakillari -tudunlar yuborilib, ular soliqlar yig’ish va xoqon qarorgohiga yuboriladigan o’lponlarni qattiq nazoratga oldilar. Mahalliy hokimlarga ularni xoqonlik

ma'muriy boshqaruviga qo'shilganlik ramzi sifatida turk unvonlari berildi. Shu bilan birgalikda To'n yabg'u nisbatan kuchli bo'lgan mahalliy hukmdorlar bilan shaxsiy munosabatlarini mustahkamlashga harakat qildi. Manbalarda To'n yabg'uning Samarqand hokimiga o'z qizini xotinlikka berganligi haqida ma'lumot bor. Xitoy manbasi To'n yabg'u haqida ma'lumot berar ekan shunday xabar beradi: - "G'arb varvarlari hali hech qachon bunchalik qudratli bo'lgan emas".

Yakkahokimlik xususiyatiga ega bo'lgan To'n yabg'u boshqaruvi talon-tarojchilik urushlari natijasida boyib ketgan qabila zodagonlari orasida norozilik harakatlarini kuchaytirib yubordi. Boshlanib ketgan o'zaro kurashlarni bartaraf etishga harakat qilgan To'n yabg'uning tog'asi Qo'l Bahodir jiyanini o'ldirib o'zini Qo'l Elbilga xoqon deb e'lon qiladi. Ammo, qabila boshliqlarining ayrimlari boshqa da'vogarni qo'llab-quvvatlaganlari tufayli yana qabilalararo kurashlar boshlanib ketadi. 630-634-yillarga kelib xoqonlik o'zining Sirdaryoning g'arbidagi O'rta Osiyo mulklaridan mahrum bo'ldi. G'arbiy turk xoqonligining asosi bo'lgan dulu va nushibi qabilalari o'rtasida o'zaro kurashlar avj olib ketdi.

634-yilda nushibi qabilasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Ishbara Elterish Sher xoqon hokimiyat tepasiga keldi. U harbiy ma'muriy tartib bo'lgan "o'n o'q eli" boshqaruvini qayta tiklashga harakat qilib, qabila boshliqlarini o'ziga shaxsan tobe qilish maqsadida islohotlar o'tkazdi. Undan tashqari, amaldagi nazoratni amalga oshirish maqsadida Ishbara har bir mulkka xoqon urug'i a'zosi - shodni jo'natadi. Shodlar qabila zodagonlari bilan hech qanday aloqada bo'lmay, ularning markaziy hokimiyatga intilishini kuzatib borgan. Bu mahalliy hokimlarning siyosiy tashabbuslarini nihoyatda chegaralab qo'yar edi. Ammo, Ishbara Elterish Sher boshchiligidagi xoqonlik hokimiyatining harbiy-siyosiy layoqati qaram mulklar va qabilalarni ushlab turishga qodir emas edi. 638-yilda dulu qabilasi o'zlariga jo'natilgan shodni xoqon deb e'lon qildilar. Shundan so'ng dulu va nushibi qabilalari o'rtasida og'ir va qonli urushlar bo'lib o'tib g'arbiy xoqonlik ikki qismga bo'linib ketdi. Shunday bo'lsada, xoqonlikdagi qabilalararo va sulolalararo urushlar 17 yil (640-657) davom etdi.

Shunday qilib, VII asrning o`rtalarida G`arbiy turk xoqonligi zaiflashib bir necha qismlarga bo`linib ketdi. Vaziyatdan foydalangan Xitoyning Tan imperiyasi qo`shinlari 657-659-yillarda Yettisuvga bostirib kirdilar. Xitoy bosqinchilariga qarshi kurashlar uzoq yillar davom etdi. Faqatgina VII asrning oxirlariga kelib xoqonlik o`z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo`ldi va xitoyliklar vakili Xusrav Bo`rishod mamlakatdan xaydab yuborildi.

O`z davrida Turk hoqonligidagi madaniy jarayonlar Buyuk ipak yo`lidagi keng ko`lamdagi, xalqaro aloqalar tufayli jamiyatdagi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy voqealar bilan o`zaro bog`liqlikda rivojlanib bordi. O`troq dehqonchilik vohalari aholisi va dasht qabilalari o`rtasidagi madaniy aloqalar ayniqsa kuchaydi. Bu davrdagi madaniy hayot moddiy madaniyat buyumlari, me`morchilik va san`at, din va yozuv kabilarda o`z ifodasini topdi.

Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkoniyatlaridan foydalanib, asosan don ekinlari hamda qovun, tarvuz, beda, uzumchilik, paxtachilik sohalaridan yuqori hosil yetishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog`-rog`lar yetishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg`ul edi. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko`lami va sifati o`zidan keyingi uch tarmoq hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun qatta turtki bo`ladi. Shuning uchun bu vaqtda metalsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, shishasozlik keng rivoj topgan. Hunarmandchilik rivojiga turkiy aholi katta ta`sir ko`rsatdilar. Chunki ularda qadimdan ko`pchilik kasb-hunarlar juda rivojlangan edi. Turkiy xoqonlik ulkan hudud ichida zarur tinchlikni ta`minlaganligi natijasida "Buyuk ipak yo`li" samarali ishlashda davom etdi. O`lkaning asosiy savdo hamkorlari Eron, Xitoy, Hindiston va Vizantiya edi. Bu mamlakatlarga to`qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar va ulardan ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, dorivorlar, nasldor arg`umoqlar, bir necha xil tuz, sharob, bog`dorchilik mahsulotlari, qazilma boylik va hokazolar olib borilgan. Ayniqsa Sug`d savdogarlarining mavqei kuchli bo`lgan. Shu ma`noda xitoylik muallifning quyidagi guvohligi e`tiborga sazovordir: "(Sug`diyonalik) erkaklar yigirma yoshga to`lishlari bilan qo`shni mamlakatga oshiqadilar va qayerda qulaylik va manfaat bo`lsa u yerga ham qadam

ranjida etadilar”. O`rta Osiyoning shu davrdagi Marv, Poykand, Buxoro, Samarqand, Shosh, Isfijob, Suyob kabi shaharlari savdo-sotiqning markazlari edi. Xitoy bilan savdo munosabatlari ayniqsa, rivojlanib, 627-647-yillar mobaynida Xitoyga 9 marotaba savdo elchilari yuborildi. O`rta Osiyoda shu paytda 15 taga yaqin mayda davlatlar bo`lib, Buxoroda buxorxudotlar, Xorazmda xorazmshohlar, Shosh va Iloqda bo`dun va dehqonlar, Farg`onada ixshidlar hukmronlik qilishgan. Ularning hammasi Turkiy xoqonlikka qaram bo`lsa-da, amalda yarim mustaqil edilar. Ta`kidlash joizki, O`rta Osiyoning turk xoqonligi tarkibiga kirgan davridagi moddiy madaniyati o`zida mahalliy o`troq xalqlar va ko`chmanchi turklarning mushtarakligini aks ettiradi. Ularning umumiyliqi qurol-aslaxa, zeb-ziynat buyumlarining o`xshashligida, qimmatbaho metallardan ishlangan buyumlar ko`rinishida o`z aksini topgan. Tadqiqotchilarning fikricha, moddiy madaniyatdagi umumiylik, avvalo, O`rta Osiyo shahar va qishloqlari hamda turk xoqonlari manfaatlarining umumiyliqi bilan bog`liq edi.

Turkiylarning dini haqida “Vey-shu” va “Suy-shu” Xitoy yilnomalarida qayd etilgan. Unda turkiylar dini odatlari haqida shunday ma`lumotlar bor:

1-xoqon qarorgohiga Sharq tomonidan kiritilgan, bu bilan kun chiqish tarafga hurmat ma`nosi ifodalangan, ayni paytda quyoshga sig`inishni ham bildirgan. 2-har yili xoqon o`z amaldorlari bilan maxsus, g`orga borib, ota-bobolari ruhiga qurbonlik keltirgan.

3-har 5-marotaba oy chiqishida va o`sha oyning o`rtasida xoqon yaqinlarini yig`ib, daryo bo`yiga borgan osmon ruhi (tangri) ga qurbonlik keltirganlar.

Qabilalar o`rtasida ham turli xudolarga e`tiqod qilish bo`lgan. Tangri (osmon ruxi) barcha qabilalar uchun yagona asosiy xudo bo`lgan. Unga doimiy qurbonliklar keltirganlar. Ular ruh abadiyligi, narigi dunyo borligiga ishonganlar. Biror kishi qazo qilsa yoniga boshqa kishilar, buyumlarni ham qo`shib ko`mganlar. Masalan, 576-yil Istemi-yabg`a vafot etganida u bilan birga 4 ta harbiy asir o`ldirilib ko`milgan. Muqanxon vafot etganida unga oxiratda xizmat qilish uchun 20.000 kishi o`ldirilib, birga ko`milgan. Qiyomat kunini turkiylar “Qoldirilgan kun” deb ataganlar. Turkiylar qabr toshlari, ya`ni bitigtoshlar yoniga

odamlarining tosh haykalchalarini qo'yishgan. Ular "Balballar" deyilgan. Bu balballar o'lgan odamning ruhiga bag'ishlangan yodgorlikdir. Shamanizm o'sha davrda turkiylarning asosiy dini bo'lib, keyinchalik ular ichida buddizim, xristianlik va boshqa dinlar ham tarqalgan. Tosh bitiglarida o'lgan odamga madhiyadan tashqari, ko'plab tarixiy xodisa va voqealar ham bitilgan. Bunday bitiglar ichida eng ma'lumlari Kul tigin bitigtoshi, Bilga xoqon bitigtoshi, To'nyuquq bitigtoshi va boshqalar mashhurdir. Bular birgalikda O'rxun-Yenisey yozuvlari deb ataladi. Shuningdek, qog'ozga yozilib, Xitoydan topilgan 104 satrlik "Ta'birnoma" asarida ham turkiylar xayotining sahifalari yor.

Ko'k-turklar idorasi ostida yashayotgan turk arvoniy xalqlari orasida ham budda dini keng yoyilgandi. Buddaviy rohiblar dinlarini turk xoqonlariga va xalqiga qabul qildirmoq uchun jonlarini jabborga berishar edi. Chunonchi, Muqonxonning xalafi Topu (topo)xon (572-581) bir rohibning ta'sirida budda diniga kiradi va bundan keyin hukmdorlik mavqeini o'sishiga ishonadi. Biroq ushbu hodisa dinning yoyilishiga hech qanday ta'sir o'tkazmaydi. Ko'k-turklarning xoqoni Tung yabg'u 626-yilda ziyoratga kelgan bir rohibni hurmat bilan kutib olib, uning sharafiga bazm beradi. Biroq barcha g'ayrat va tashviqotga qaray, turklar o'z shomoniylar dinlariga sodiq qolganlar.

Turk xoqonligi davri O'rta Osiyoda ko'plab yirik shaharlar mavjud edi. Katta va kichik shaharlarda hunarmandchilik, me'morchilik, rassomlik, haykaltaroshlik kabilar rivojlanadi. Ularning ayrim namunalari o'sha davrda bunyod etilgan qasr va saroylarni bezagan devoriy suratlar va ganchkor naqshlar, haykallar va haykalchalar, tangalarda zarb etilgan ramzlar sifatida bizning kunlarimizgacha saqlanib kelgan. Ularda o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotdagi o'zgarishlar o'z aksini topgan. Surxon vohasidagi Bolaliktepa, Zarafshon vodiysidagi Panjikent, Varaxsha va Afrosiyob, Farg'onadagi Quva xarobalaridan topilgan devoriy suratlar manzaralari shular jumlasidandir.

Bu davrda ulkan hududlarda yashagan turli xalqlarning til va yozuvlari bir-birlariga ta'sir o'tkazgan edi. Arab yozuviga qadar turk-runiy, uyg'ur, moniy, sug'd, braxma, kxaroshtiy, xorazmiy va suryoniy yozuvlari mavjud edi. Sug'd, Xorazm va Toxariston

aholisining alohida-alohida yozuvlari bor edi. Sug`d va Xorazm yozuvlari oromiy yozuvi asosida paydo bo`lgan bo`lsa, bu yozuvlar asosida Toxariston yozuvi paydo bo`ladi. Sug`d yozuvlari keng hududlarga tarqalgan bo`lib, bu jarayon Sug`diylarning yangi yerlarni o`zlashtirish faoliyati va savdogarlarning ipak yo`lidagi say-xarakatlari bilan bog`liq edi. Shu bois bo`lsa kerakki, Sug`d tilidagi yozma yodgorliklar O`rta Osiyo, Qozog`iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mo`g`uliston hududlaridan topib tekshirilgan. Sug`d yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo`lib, qadimgi uyg`ur, mo`g`ul va manjurlar yozuvlari paydo bo`lishiga asos bo`ldi.

Bu davrda Xorazmda mahalliy yozuv keng tarqalgan va amalda bo`lgan. Tuproqqal`adan shoh arxivlarining topilishi bunga misol bo`la oladi. Boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy sur`atlar, kiyimlardagi tasvirlar bu yerda tasviriy san`atning rivojidan dalolat beradi.

Turklar sarrojlik, ruda qazib olish va undan qurol-yarog` yasashda ayniqsa mohir edilar. Turklar yasagan qurol-yarog` va zeb-ziynat buyumlari o`zining xilmaxilligi va pishiqligi bilan ajralib turgan.

Bu davrda konchilik ishlari ham ancha rivojlangan. Oltin, temir, kumush, mis, qimmatbaho toshlar, turli ma`danlar Sug`d, Shosh, Farg`ona, Qashg`ar, Tohariston kabi viloyatlardan qazib olinganligi manbalarda aniq ko`rsatilgan.

O`rta Osiyoning Turk xoqonligi tarkibida bo`lishi o`sha davr davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Avvalo, Turk xoqonligi juda katta hududlardagi turkiy qabilalarning birlashuvi va jipslashuviga keng imkoniyatlar yaratib, O`rta Osiyodagi ayrim turkiy xalqlar shakllanishiga asos soldi. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, avval Turk xoqonligi, keyin esa G`arbiy turk xoqonligining qudratli va ko`chmanchilarga xos shiddatli harbiy tashkiloti, Sug`diylarning bevosita aralashuvi tufayli olib borgan diplomatik siyosati Xitoy, Vizantiya va Eronning O`rta Osiyo ilk o`rta asrlar davri xalqlari va elatlariga nisbatan olib borayotgan tajovuzkorlik siyosati yo`liga mustahkam to`siq qo`ydi.

Bepoyon dasht va cho'l hududlarida, serhosil va sersuv vohalarda tashkil topgan ulkan davlat birlashmalari kattagina hududlardagi shaharlar, hunarmandchilik, madaniyat, savdo-sotiq va o'zaro aloqalarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Masalaning yana bir eng muhim tomoni shundaki, Turk xoqonligi mavjudligi davr - ko'chmanchilar madaniyati insoniyat sivilizatsiyasining o'z yo'nalishi va jihatlariga ega bo'lgan o'ziga xos va betakror tarmog'i bo'lib, o'troq aholi madaniyati bilan aralashib, uyg'unlashgan madaniyat paydo bo'lishi davri bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I. A O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T., «O'zbekiston», 1997-yil.
2. Karimov I. A. Asarlar, 7-tom, T., "O'zbekiston" 1999-yil.
3. Abdirahimova N.A Isakova.M. S, Sulaymonova.Z.M Davlat muassasalari tarixi.T., "Sharq", 2007-yil.
4. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxonov.S O'zbekiston tarixi. T., "Iqtisod-Moliya", 2006-yil.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchlik tarixi. T., "Sharq", 2000-yil.
6. Xamidova.M O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (o'quv qo'llanma), T., "Sharq", 2005-yil.
7. O'zbekiston tarixi. Murtazayeva R.H. tahriri ostida T., "Yangi asr avlodi". 2003-yil.
8. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3-tom. Toshkent., 2002-yil.
9. Tojiboyeva X Farobiy buyuk jamiyatshunos olim. T., "Turon Zamin Ziyo" 2016-yil.
10. Eshov.B O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. T., "Sharq" 2012-yil.